

**Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України — Запорізьке відділення
Східний інститут українознавства ім. Ковальських — Запорізька філія**

ПІВДЕННА УКРАЇНА XVIII – XIX СТОЛІТТЯ

**Записки
науково-дослідної лабораторії
історії Південної України
ЗДУ**

Випуск 7

**Запоріжжя
РА “Тандем-У”
2003**

З М І С Т

ПУБЛІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ

<i>Андрєєва С.С.</i> Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської Імперії	7
<i>Мільчев В.І., Князьков Ю.П.</i> Проект реформування устрою Запорозжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.)	35
<i>Сурєва Н.В.</i> Накази депутатам Законодавчої Комісії 1767 – 1768 рр. від Новоросійської губернії	56
<i>Бойко А.В.</i> Окладні книги Катеринославського намісництва за 1782 – 1788 роки	90
<i>Абросимова С.В.</i> Катеринославські дворяни Алексєєви (за документами родинного архіву)	126
<i>Анцишкін І.В.</i> Опис містечка Нікополя 1860 року	141

СТАТТІ

<i>Заруба В.М.</i> Боротьба за гирла Дніпра та Бугу в 1697 – 1698 роках	153
<i>Шпитальов Г.Г.</i> Запорозьке військо періоду Нової Січі	159
<i>Сапожников І.В.</i> Запорозька військова церква Покрова Пресвятої Богородиці	183
<i>Савченко І.В.</i> Адміністративно-територіальний устрій Катеринославського намісництва (1783 – 1791 рр.)	192
<i>Головко Ю.І.</i> Зберігання службової документації в архівах митних установ Південної України (1776 – 1819 рр.)	209
<i>Бачинська О.А.</i> Взаємовпливи в культурі та побуті українців та представників інших національностей Придунайських земель (XVIII – XX ст.)	216
<i>Лиман І.І.</i> Призначення священно- і церковнослужителів до храмів півдня України наприкінці XVIII — в першій половині XIX століття	223
<i>Хмарський В.М.</i> Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей в останні десятиліття його існування (1901 – 1920)	230

ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>Сапожников І.В.</i> Запорозжці в Очаківській області та Україні Ханській під час “кримської протекції” (1711 – 1734 роки)	240
<i>Плецький С.Ф.</i> Уявлення запорозьких козаків про кордон за часів Нової Січі	244
<i>Мірущенко О.П.</i> Напрямки запорозької торгівлі наприкінці XVII – XVIII століття	248
<i>Шаповалов Г.І.</i> Водне середовище у віруваннях та звичаях козацтва	252
<i>Білівенко С.М.</i> План облаштування соляних промислів на Півдні України після Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 р.	254
<i>Мільчев В.І.</i> Нездійснений колонізаційний проект 1786 р. (невдала спроба відставних чинів Албанського війська перетворитися на таврійських поміщиків)	256
<i>Маленко Л.М.</i> Риси традиційно-побутової культури козацького військового населення XIX століття	259
<i>Іріюгу Ю.О.</i> Трансформації у традиційній культурі болгарського населення Північного Призов'я другої половини XIX ст.	264
<i>Журба О.І.</i> Перше історичне дослідження у Катеринославі: матеріали до історії формування субрегіонального історіографічного середовища	265
<i>Романюк М.В.</i> Про час заснування підприємства “Лепп і Вальман” на півдні України	270
<i>Печериця Т.В.</i> Чумацтво в працях П. Рябкова	272
<i>Швайба Н.І.</i> Праця Н.Д. Полонської-Василенко “Майно запорізької старшини” як джерело для дослідження соціально-економічної історії Запоріжжя”	276

СПАДЩИНА

<i>Швайба Н.І.</i> Неопубліковане дослідження Н.Д. Полонської-Василенко з соціальної історії Південної України XVIII століття	285
<i>Полонська-Василенко Н.Д.</i> Втікачі в Південній Україні кінця XVIII сторіччя	287

ОГЛЯДИ

<i>Ситий І.М.</i> Маловідомі матеріали з історії Південної України в архівній колекції Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського	301
<i>Константинова В.М.</i> Огляд джерел з історії міст Південної України останньої чверті XVIII — середини XIX століття у вітчизняних архівосховищах	303
<i>Філас В.М.</i> Матеріали до історії Південної України на сторінках “Журнала Министерства государственных имуществ” (1844 – 1846 рр.)	306

П О В І Д О М Л Е Н Н Я

І.В. САПОЖНИКОВ

ЗАПОРОЖЦІ В ОЧАКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ТА УКРАЇНІ ХАНСЬКІЙ ПІД ЧАС “КРИМСЬКОЇ ПРОТЕКЦІЇ” (1711 – 1734 рр.)

В історіографії існує декілька робіт, в яких цілеспрямовано розглядалась проблема перебування християнського населення і, зокрема, запорозького козацтва у Очаківській області (Озу або Єдисан). Більша частина названої області була розташована у Буго-Дністровському межиріччі, яка з півночі обмежувалась кордоном з Польщею (так званою Україною Польською) по річках Ягорлик та Кодима. Ця територія офіційно належала Кримському ханству з 1520-х років, а Порті Оттоманській — з 1779 р. після укладення Айналі-Кавакської конвенції до підписання Яського миру у грудні 1791 р. [1]. Проте, одразу ж підкреслимо, що одним з найбільш темних і малодосліджених, з точки зору означеної проблематики, є період так званої “кримської протекції” Запорозького Низового війська, який слід датувати 1711 – 1734 роками [2].

За словами кримського хана Каплан-Гирея, в той час запорожці “їли у нас хліб і сіль та жили в нас добре” [3, 70]. Князь С.І. Мишецький повідомив про той період такі подробиці. По-перше, “как они [запорозькі козаки] стали под властью крымскою, то сперва определено им было хлебное и денежное жалованье, токмо не на долгое время; а потом, хотя они ничего от татар не получали, но и сами татарам никакой дани не давали”. Цікаве і друге його спостереження, що “будучи за крымцами..., и в степи хуторами и зимовниками жили по Очаковской стороне, от Переволочны даже до Буг реки; и на оной степи по всем хуторам рыбную ловлю они казаки имели и зверей всяких ловливали и били, а на Крымской стороне хуторов и зимовников не имели, а рыбы не ловливали, токмо, что за звериною охотою езживали” [4, 20 – 22].

Як бачимо, з наведених свідощів С.І. Мишецького, який записав спомини про “кримську протекцію” вже пізніше, коли в 1737 - 1740-х роках перебував як військовий інженер у Запорозькій Січі, не можливо зробити конкретного висновку про те, яку саме роль для козаків у 1711 - 1734 роках грало Буго-Дністровське межиріччя. На підставі сказаного ми можемо лише припустити, що запорожці мали право виходити в Очаківську область для сезонного полювання та рибальства, оскільки ніякого реального кордону між землями Запорозької Січі та Кримського ханства в той час не існувало [5, 15].

Відомий дослідник історії запорозького козацтва О.О. Рябінін-Склярєвський вважав, що в роки перебування Запорозького війська “під російською рукою” у 1734 - 1775 роках ностальгічні спогади про “кримську протекцію” перетворились у стійку “кримську легенду” про ті часи, “коли до інструмента [угоди про кордон між Росією та Туреччиною] 1740 р. не полягала між Кримом та Запорозжям якась межа”. Він же опублікував відомості з архіву Коша Запорозької Січі про те, що у 1711 – 1734 роках ногайська Єдисанська орда виходила з Очаківської області за Дніпро, а на Очаківських степах запорожці вільно пасли свої табуни і “бадались рибою” на Тилігулі, Березані, Кодимі. Вчений зробив висновок про те, що головна суть “кримської легенди” для сіроми-промисловців полягала глибоко “в ґрунті економічних обставин” [6, 136 – 137], і з його думкою важко не погодитись.

Пізніше одеський професор А.Д. Бачинський додав, що в роки “кримської протекції” запорозькі козаки нерідко були найманими робітниками (словами того часу — “аргатували”) “у мешканців Очакова, Акермана, Бендер і Ізмаїлу” [7, 8]. Гадаю, що і таке явище в той час, дійсно, мало місце, хоча наведену вище цитату вчений вилучив з більш пізнього письмового джерела, датованого 1740 р. [8, 146].

Слід відзначити, що до нещодавна сказаним практично і вичерпувались введені в історіографію теми факти про перебування запорозьких козаків в Очаківській області у 1711 – 1734 роках. Проте в останні роки автору цих рядків вдалося поповнити джерельну базу непоміченими раніше, хоча і опублікованими матеріалами.

Так, близько 1715 року російські мандрівники, що їхали з Києва у Константинополь, по дорозі вздовж лівого берега Дністра в районі кордону між Польщею та Кримським ханством зафіксували таку ситуацію: “а понеже [пониже] Егорлык стоит при Днестре в долине и

подошли к нему еще 2 речки, именуемые Егорлыки, один большой, а другой меньшей, да с бендерской стороны высокая гора, и тем Егорлыком окончилась польская граница. А владеет им крымский хан, и Дубосары от него в двух милях; за ханом же и тем Егорлыком и Дубасарами по 714 год управлял присланный от хана изменник Пляка, который был сотником в Новосергиевском, что близ Самары; а в Егорлыке жителей волохов и болгаров и жидов с 200 домов, и для христиан в том местечке Егорлыке есть церковь великомученика Георгия, а фартеции никакой нет; а ныне тем Егорлыком вместо Пляки управляет сотник Егорлыцкий казак прозванием Апостас [Анастас] (?), а в Дубасарах Хвастовский казак Гаврило Алейченкой, который прежде сего служил при Палее, а Пляка оставлен и живет в Дубасарах в рядовых казаках” [9, 79 - 80].

Очевидно, що з “містечком Єгорлыком” слід співставити сучасне с. Гояни (Гоян) Дубосарського району Республіки Молдови. Зрозуміло також, що в наведеному описі йдеться про перебування в ньому і в Дубосарах у 1714 – 1715 роках українських козаків. На жаль, зі слів мандрівників не зовсім зрозуміло, які саме козаки маються на увазі. На підставі сказаного ними можна констатувати, що в той час у названих містечках знаходилось по одній сотні козаків, на чолі яких стояли колишні і доволі відомі городові лівобережні і правобережні козаки Пляка, Анастас та Гаврило Олійниченко — соратники С. Палія, а в цей час — гетьмана України в екзилі П. Орлика. Виходячи з загальної ситуації, можна припустити, що ці збройні команди, скоріше за все, склались з запорожців, які перебували на службі у Кримського ханства. Вірогідно, що вони охороняли кордон з Польщею по річці Ягорлик, хоча такі ж самі команди могли стояти по р. Кодимі до самого Бугу [10, 47 - 49]. Таким чином, перебування запорожців у Очаківській області не обмежувалось тільки економічними причинами, як вважалося раніше.

Про те, що названі козаки переважно були запорожцями, додатково свідчать такі факти. У жовтні 1713 р., майже відразу після підписання Андріанопольської угоди, турки запропонували полякам, “чтобы часть Украины Польской отдана была казакам, которых в команде Орлика до 20000 считается, с тем условием, чтобы они не принадлежали ни Порте, ни хану, ни царю, но единственно королю и республике Польской” [11, 32], але останні відмовились, щоб не ускладнювати своїх відносин з Російською імперією. Зрозуміло, що у цьому документі турки мали на увазі землі, що безпосередньо межували з польсько-кримським кордоном. 22 квітня 1714 р. між Туреччиною і Польщею було підписано договір, який остаточно відмінив пункти Бахчисарайського миру 1681 р., за якими Польща втратила значну частину Правобережної України, і підтвердив умови угоди 1699 р. про їх повернення [12, 200 – 202]. Можливо, що у 1713 – 1714 роках запорожцям і була довірена прикордонна служба.

Про подальшу долю запорожців, розташованих в Очаківській області вздовж польсько-кордону, поки що майже нічого не відомо. У контексті сказаного дуже важливим є повідомлення капітана російської армії Станіслава Зарульського, який у 1770 - 1780-х роках написав невелику книжку під назвою “Описание о Малой России и Украине с приложениями”. В ній, у зв’язку з подіями переходу Запорозького війська під “російську протекцію” у 1734 р., описаний такий епізод: “Граф Миних, по получении от государыни [Анни Іоанівни] предписания, приказал депутатов [від запорожців] привести на верность службы и подданства к присяге и генерал-майора Тараканова отправил с командою к *войску Запорожцев, бывшему на Днестре* [курсив мій — І.С.], предписав, по прибытии его туда, привести всех казаков на верность службы и подданства к присяге и проводить [их] в то место, где прежде была их Сечь, объявив им подтверждение их вольности, привелегий и прав; депутаты казаков задержаны были атаманами [?], покудова перевод казаков будет. По возвращении г. Тараканова графу Миниху присяжный запорожских казаков лист он вручил ему и депутаты отпущены к войску. Граф о сей экспедиции отправил Ее Величеству донесение и присяжный лист, который пос-тупил в Сенат. Ее Величество указала Министерской канцелярии иметь над запорожскими казаками главную команду” [13, 22].

Детальніше всіх процес переходу запорожців “під російську руку” висвітлив А.О. Скальковський, проте у нього немає й натяку на те, що якась їхня частина (а з уривку можна зробити висновок, що вона була доволі значною) знаходилась десь на берегах Дністра. У книзі вченого є згадка про те, що після того, як російські війська в грудні 1733 р. перейшли польський кордон для того, щоби надати допомогу претенденту на престол Речі Посполитої Фрідріху Августу III, кримський хан наказав запорожцям терміново зібрати

загін для походу у Польщу. У січні наступного року кошовий отаман Іван Білицький виступив на чолі озброєної команди з Олешківської Січі, дійшов до Гарду на Бузі, де і зупинився, очікуючи розпоряджень графа Й. фон Вейсбаха, з яким запорозька старшина протягом майже трьох років (з серпня 1731 р.) вела таємні переговори. Після того, як 5 лютого 1734 р. ногайські татари пограбували одне з сіл Полтавського полку, Й. Вейсбах прийняв остаточне рішення про можливість виходу запорожців з Олешківської Січі, але у своєму листі підкреслив, що до цього їм треба відмовитись від походу і підготуватись до прийняття присяги. Наприкінці березня 1734 р. запорожці перейшли на місце Нової Січі в урочищі Підпільному, де, судячи з усього, у перших числах квітня склали присягу на вірність Російській імперії [14].

Не важко помітити, що усі ці події відбулись на Дніпрі та Бузі, але тоді виникає закономірне питання, а до чого тут Дністер і чи не зробив С. Зарульський якоїсь помилки? Виходячи з аналізу повідомлення російського офіцера, автор бере на себе сміливість припустити, що ніякої помилки або описки тут все ж таки немає, а йдеться якраз про тих запорожців, які несли службу на Дністрі вздовж польсько-кримського кордону. Не виключено, що саме ця команда більш інших вагалась у прийнятті остаточного рішення про перехід на бік Росії, і тому їхні делегати були, по суті, взяті у заручники, а до них була відправлена ціла депутація, метою якої було не тільки прийняття присяги, але й супроводження даної команди в Нову Січ з території Кримського ханства.

С. Зарульський вважав, що експедиція генерала Тараканова на Дністер закінчилась успішно, проте саме в цьому ми можемо сумніватись. Справа в тому, що якась невизначена частина козаків майже напевно залишилась у Придністров'ї. В усякому разі, трохи пізніше, в ході російсько-турецької війни 1735 - 1739 років були відмічені спільні бойові дії запорожців, козаків-некрасовців і навіть ногайців Буджацької орди проти підрозділів російської армії [15, 187].

Важливо, що до цього ж періоду відноситься перша згадка терміна “Ханська Україна”. Воно присутнє у донесенні російського таємного агента молдаванина Лупула, дато-ваного серпнем 1737 року: “Ежели российский вторжения за Днестр не будет, то на-добно российским войскам зимою быть не в отдалении — при Сечи или в Украине на Днепре зимовать и козацкими партиями нападение чинить в Ханскую Украину; а ежели б российские войска нынешней осени пришли в Бендер или в Буджак, то б великий ин-терес получить могли, ибо провианту и всякого скота и товаров превеликое множест-во”. У грудні того ж року агент Лупул наполягав на тому, щоб козаків направили у Ханську Україну, “де села татарські біля неї є в наявності” [16]. Одночасно, щодо території Буго-Дністровського межиріччя, використовувались назви “Татарська Волощина” і “Ко-чубейська Татарія” [15, 188, 210, 216, 395].

Виходячи з наявності трьох різних назв, а також цитати з другого листа Лупула, в якому він прямо пише про те, що Ханська Україна розташована поруч з татарськими селами Кочубейської [Очаківської (?)] Татарії, можна дійти висновку, що термін “Ханська Україна” ні в якому разі не можна співставляти з усією Очаківською областю, а лише з тією її частиною, де існували українські [козацькі (?)] села. Як було показано вище, Ханську Україну в такій інтерпретації слід шукати на півночі Очаківської області, а саме — на кордоні з Польщею, де перебували непідвладні Росії запорожці. Пізніше, у 1769 - 1783 роках, терміни “Україна Ханська”, “всея Україна” або “усе володіння Ук-раїнське”, використовувались молдавськими митрополитами у своїх титулах. З документів добре видно, що в той час їх церковна влада розповсюджувалась на православне українське, молдавське і, можливо, болгарське населення, що мешкало в селах саме означеного нами району і не стосувалась сіл старовірів-некрасовців, а тим більше районів, де переважали мусульмани — татари, ногайці чи турки [17]. Отже, Україну Ханську слід розуміти як північну та північно-західну (прикордонну та Придністровську) частину Очаківської області, де впродовж періоду кримської протекції мали право селитися запорозькі козаки і, можливо, українські вихідці з Польської України.

У зв'язку зі сказаним доволі спірною виглядає думка Т.Л. Подкупко про те, що Ханська Україна “займала терени між Південним Бугом та Дністром, охоплюючи всю Південну Україну, окрім Запорозької Січі, сюди входила Херсонщина, частина Бессарабії і Південне Поділля”. Більше того, дослідниця вважає, що дане поняття слід розуміти як “адміністративно-політичний інститут”, який існував протягом XVII - XVIII століть [18,

108 - 109]. Передусім, вражають межі цієї територіальної одиниці через те, що авторка включила до нього частину Бессарабії (Дунай-Дністровського межиріччя). Гетьманом України Ханської, у реконструйованому нами значенні, ніколи не був і не міг бути Петрик Іваненко (як вважає Т.Л. Подкупко), хоча б тому, що в його часи такого явища у Очаківській області ще взагалі не існувало, принаймні ми не маємо про це жодної прямої згадки. Що стосується самої посади “гетьмана” в Очаківській області, то його суть повністю розкрито у листі графа П.О. Рум’янцева графу М.І. Паніну від 27 червня 1765 р.: “татары по самому Бугу и противу наших селений свои колонии населяют, но из христиан [...]. Был в Орле [сучасн. Первомайськ Миколаївської обл.] приезжий каймакан, который сию новую деревню [Голту] откупает от гетмана, а гетман от его хана: каковых гетманов начел [нараховував] мне между Буга и Днестра много, а каймаканов еще больше; все однако сии откупщики суть армяне” [19, 402 - 403].

Таким чином, відомі в наш час матеріали дозволяють зробити висновок, що присутність запорозьких козаків в Очаківській області в період “кримської протекції” в 1711 - 1734 роках була дуже значною та багатогранною. Вона мала як економічний, так і військовий характер. Військова присутність стосувалась переважно прикордонної з Польщею смуги Буго-Дністровського межиріччя, в якій існували українські села і яка мала назву Україна Ханська. Вірогідно, що в цей час деякі “гетьмани” північної частини Очаківської області могли бути запорожцями, серед яких відзначені гетьманські козаки Пилипа Орлика. Після переходу Запорозького війська під “російську протекцію” частина козаків залишилась вірною своїй присязі кримському хану, тривалий час перебувала на означеній території і навіть брала участь у бойових діях проти російської армії. Не виключено також, що після подій початку 1734 року козаки перевезли з Запоріжжя в Україну Ханську і частину “посполитого” населення, насамперед, своїх родичів. Саме ці козаки заклали підмурок для виходу запорожців у Кримське ханство і Порту Оттоманську після ліквідації Запорозької Січі в 1775 році. Для того, щоб зняти суперечливі питання, можливо, було б логічним чітко розрізнити доволі вузьке поняття “Україна Ханська” в Очаківській області від більш широкого “Ханська Україна”, яке можна розуміти як значну частину Правобережної України (Брацлавщина, Поділля, Південна Київщина), що формально підпорядковувалась кримському хану у 1681 - 1699 роках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лебединцев А.Г. Ханская Украина // Записки Одесского общества истории и древностей. 1913. — Т. XXXI. — С. 1 - 22; Коциевский А.С. О русско-украинском и молдавском населении Очаковской области до ее присоединения к России // Записки Одесского археологического общества. — 1960. — Т. 1. — С. 354 - 360; Бачинский А.Д. Некрасовские поселения на Нижнем Дунае и в Южной Бессарабии // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — 1971. — Вып. 7. — С. 159 - 163; Сапожников И., Сапожникова Г. Украинское козацтво в Буго-Дністровському межиріччі та Хаджибей (Одесі) у XVIII ст. // Південь України. Одеса. Четвертий Міжнародний конгрес українців: Доповіді та повідомлення. — О., 1999. — С. 78 - 90; Сапожников И. Лівобережне Подністров'я в середині XVIII століття: за даними картографії // Київська старовина. — 2000. — № 5. — С. 39 - 49.
2. Росія втратила землі Запоріжжя за трьома угодами з Туреччиною: Прутському трактату від 12 липня 1711 р., Константинопольській угоді від 5 квітня 1712 р. та Андраніопольському миру від 13 червня 1713 р.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734 - 1775. — К., 1998. — Т. 1.
4. [Мышецкий С.И.] История о казаках запорожских, как оные издревле зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. Издана со списка, хранящегося в библиотеке князя Михаила Семеновича Воронцова, Одесским обществом истории и древностей. — О., 1852.
5. Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Запорозькие и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770 - 1820 гг.). — О., 1998.
6. Рябинін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття // Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А.А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. — О.-К., 2000.
7. Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775 - 1828: Історико-документальний нарис. — О., 1994.
8. Губоглу М. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — М., 1964.
9. Русов А.А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. — К., 1876.

10. Сапожников І. Лівобережне Подністров'я в середині XVIII століття: за даними картографії // Київська старовина. — 2000. — № 5.
11. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. 3-е изд. — Ч. II. — О., 1885.
12. Чухліб Т. Пилип Орлик // Історія України в особах: Козаччина. — К., 2000.
13. Описание о Малой России и Украине с приложениями. Сочинение Станислав Зарульского, служившего в Российской армии капитаном. — М., 1847.
14. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. / 3-е изд. — Ч. II. — О., 1885. — С.40 - 41, 43 - 44, 48 - 62; Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734 - 1775. — К., 1998. — Т. 1. — С.53 - 55, 560.
15. Кочубинский А. Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции: Из истории Восточного вопроса. Война пяти лет: 1735 - 1739. — О., 1899.
16. Кочубинский А.А. Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции... — С.XXXIII - XXXIV; Історія Хаджибея (Одеси) 1415 - 1795 рр. в документах / ред. Т.Г. Гончарук. — О., 2000. — С.56, 58.
17. Лебединцев А.Г. Ханская Украина... — С.1 - 22; Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Запорожские и черноморские казаки... — С.17 - 18.
18. Подкупко Т.Л. Ханська Україна // Историческая память. — Вып. 2. — О., 2000.
19. Переписка графа Петра Александровича Румянцева с графом Никитой Ивановичем Паниным в 1765 и 1771 годах // Сборник Императорского Русского исторического общества. — СПб., 1872. — Т. 9.